

פיזור אוכלוסיה

מיכאל קון ז"ל

(רבריו בישיבת החוג למדיניות קרקעית מתאריך 16 בדצמבר, 1988)

אני מציע שנשים דגש בדיון זה דווקא על ליבון מושגים יותר מאשר על הצעות קונקרטיות. החוג הזה איננו גוף אופרטיבי כי אם מועדון לעיון ולדיון. הצעות הינן דבר חשוב; מכל דיון חייבים להסיק מסקנות וגם לכוון את ביצוען ויישומן. אך המטרה העיקרית היא דיון וליבון, מפני שכפי שנוכחנו בוויכוח, קיים ערפול בכל מה שגדון פה. זה ניכר בכל הדברים המעניינים שהושמעו, וחשוב מאד ללבן ולהבהיר את מושגנו, שכן בלעדי בהירות זו לא יתכן דיון קונקרטי. ההצעות האופרטיביות צריכות לבוא לאחר הדיון, לא במהלכו.

לשם קיצור, אומר כמה מילות הקדמה נוספות על חשבון עצם הדברים. קודם כל, לדעתי, הנושא איננו "פיזור האוכלוסיה". הנושא הוא ה"מערך היישובי בישראל". החלטת מינהל התכנון, מיר עם הקמת המדינה, היתה מעין הפגנה של מספר עקרונות: ראשית, אין להקים מרינה ולנהל אותה ללא תכנון. שנית, התכנון צריך להיות תכנון יזום, השואף להשיג הישגים ערכיים כלשהם, ולא תכנון אנליטי המתבסס על אנליזות והיקש מן האנליזות האלה לעתיד, פרוגנוזות שהינן לעתים מפקקות מאד. שלישית, היוזמה צריכה להיות מושגית, כלומר, מבוססת על מושג כלשהו. בתהליך התכנון אנחנו מדברים על קביעת יעדים המבטאים את המושגים שלנו. אנחנו חייבים לקבוע לעצמנו קודם כל מה מטרת פעולת התכנון שלנו ומה אנו רוצים להשיג על-ידו.

כאן מתחילה אי-הבהירות. עצם קביעת המושג "פיזור אוכלוסיה" מעידה על אי-הבהירות. למיטב זכרוני, הכוונה היתה לא לפיזור כי אם ליצירת מבנה, כלומר מערך שקול ומאוזן מבחינות מסויימות. גישה זו התבססה על השקפה די פשטנית הגורסת שטריטוריה יש לתפוס, ולהחזיק בה בכל שעל. אני סבור שתפיסה זאת – שהיתה מבוססת על תפיסה בטחונית של ארגון "ההגנה", כאשר כלי הנשק שלנו היו אקדחים וקצת יותר מזה – היתה תפיסה פרימיטיבית מאד, שמזמן אבר עליה הכלח. עם הקמתו של כוח צבאי חזק אצלנו ואצל אויבנו, הפכו מעוזי היישובים למכשול מיותר המפריע לפעולות הצבא במקום לעזור.

אני סבור שהתפיסה של כל הטריטוריה היא מוטעית גם מבחינות אחרות. המיצפים, "הישובים הקהילתיים", שאיני יודע מהם, משמעם השחתת הרזרבות הטבעיות, ובכך השחתת איכות החיים. אפילו הריכוזים הישוביים בערים הגדולות זקוקים לשמורות טבע כדי לקיים איכות חיים טובה.

"פיזור האוכלוסיה" היה בכל זאת הישג חשוב ומועיל. הוא עיכב והיטה את ההתרכזות הספונטנית, הסטיכית, באזור החוף. אבל הוא לא מנע אותה ואפשר היה גם לדעת מראש שלא יוכל למנוע אותה. למרות המדיניות של "פיזור האוכלוסיה", הלך ונוצר ריכוז עצום ועשיר מאד בתוכן ובפעילויות, של ישובים לאורך שפלת החוף. כיום אפשר לומר שעיקרה של כלכלת הארץ, חיי התרבות והחיים החברתיים שלה, מרוכז בשפלת החוף. עובדה זו הינה בלתי הפיכה, כפי שאמרו אחרים בדיון שהתנהל כאן. אי אפשר לבטל את התופעות

הללו. הן יכולות להתבטל אך ורק על-ידי קטסטרופות נוראות שאיננו רוצים אפילו לדון בהן.

אך מה נוצר כאן, בעצם? הריכוז הזה איננו ריכוז שנוצר יש מאין, כי אם הוא המשך של מה שקדם לו – הישובים הכורדים מסוגים שונים: ערים, מושבים, מושבות, קיבוצים, שרותים לאומיים כגון תחנות כוח או שדות תעופה, מערכות תחבורה וכיוצא באלו – כל אלה היו בסיס להתרכזות הזאת, וההתרכזות הזאת הלכה וחזקה את הבסיס הזה עד שנוצרה העובדה בעלת התכונות והאיכויות הכוליות החדשות, בעלת המשקל הענקי שאני קורא לה "המערכת החופית". זאת איננה כל המערכת הישובית של הארץ, כי בכל זאת יש בשאר אזורי הארץ יישובים בעלי צורת מקבץ שונה, שלא נתנו את דעתנו עליה.

המערכת החופית הזאת איננה תופעה ישראלית מיוחדת. היא נוצרה במקומות שונים בעולם, בעיקר בארצות שהיו ארצות הגירה, לאורך חופי קליטת ההגירה. למשל: צפון-מזרח ארה"ב; הרבה יותר מאוחר – מערב ארה"ב, עם ההגירה מאסיה. התופעה נוצרה בברזיל, באוסטרליה, בקנדה ובמקומות אחרים. לא אכנס לניתוח התהליך המבטא גם את ההגירה אל הארץ, גם את ההתרכזות ליד הנמלים ושמירת הקשר עם החוץ, שממנו באו המהגרים. לא אכנס גם לבחינת התהליך. לדעתי חשוב לבחון את התהליך אבל חשוב גם לציין שהתהליך הזה אצלנו איננו חריג, איננו יוצא דופן; הוא טבעי ונובע מעצם תהליך ההגירה ויישוב הארץ המאוכלסת באופן דליל. ריכוזים דומים, מערכות אזוריות שלמות שנתגבשו, קיימים גם באזורים לא חופיים – למשל בחבל הרוהר, אזור התעשייה בגרמניה, שנתגבש למערכת אזורית משולבת וכמעט שאי אפשר לדבר שם על ערים דיסקרטיות, מבודדות. דומה לזה אזור הריין. אך הראנדסטאט בהולנד הינו הרוגמא היפה ביותר; אלא שבהולנד יש מודעות לעובדת ההתרכזות הזאת ולתהליך הבלתי-נמנע של התהוות המערכת המשולבת. בשנים האחרונות ביליתי זמן ממושך בהולנד, ואני מוכרח לומר שזאת מדינה המפתיעה אותי בראיית הנולד ובתבונה הקולקטיבית שלה. התוצאה המצויינת של תודעה לאומית זו ושל התכנון המערכתי שלו, בדרך של יוזמה וחזון, ניכרת בתיפקודה המעולה של המערכת. אך תודעה זו הינה גורם חשוב הקובע את התרבות ואת התדמית העצמית של העם והמדינה. לפני כמה חודשים הושלמה תכנית פיתוח הארץ לעתיד. לציבור הרחב הוגשו שלוש אלטרנטיבות שונות על מנת שהציבור בכל הגופים הקיימים בו יוכל לדון ולקבוע את דעתו איזו מן האלטרנטיבות עדיפה בעיניו ומה צריכים להיות המבנה והאופי של הארץ בעתיד.

תהליך כזה לא קיים אצלנו. ברור האחרון נהרס ונתבטל אצלנו עצם מושג התכנון, וכתוצאה מזה אין בתרבותנו מושג ערכי שיש להטיל סדר הגיוני ומבנה קוהרנטי, כלומר מתן צורה לכל מעשה בכל תחום שהוא. אין לנו גם מתן צורה לדיון, לליבוך, לסיכום ולקבלת החלטות. אין לנו גם מושג שמערך ישובי איננו עניין פיזי בלבד, כי אם עניין קונצפטואלי; שאנחנו צריכים לדעת איזו חברה ישראלית אנחנו רוצים בעוד 20 או 50 שנה, שעלינו לקבוע יעדים ולבחור את הדרכים להגיע אליהם.

אך מהי צורתו של מערך יישובי? בדרך כלל מדברים על צורה כעל מושג אסתטי, ונשאלת מיד השאלה, מהי אסתטיקה, והאם אסתטיקה היא עניין של חזות ושל הנאה מיופי חזותי בלבד? אסתטיקה הוגדרה יפה מאד על-ידי דידרו, עורך האנציקלופדיה הצרפתית הראשונה במאה ה-18. דידרו הגדיר את האסתטיקה כ"מדע היחסים". הגדרה זו גורסת שהאופן בו מורכבים ומשולבים הדברים קובע, ולא דווקא טיבם של הדברים. כ-200 שנה אחרי דידרו נולדה הגישה המערכתית ו"התיאוריה הכללית של מערכות" מיסודו של ל. פון ברטלנפי, שהינה דרך חשיבה מדעית, הגיונית וממושמת. הגישה המערכתית רואה כל

תופעה ביקום כמערכת הבנויה מרכיבים. את הגישה הזאת אנחנו מוצאים עוד לפני כן בצורה אינטואיטיבית וחלקית בהרבה תחומים, כולל ספרות ואמנות. אם נפנה, למשל, לקון אחר – לא מיכאל קון כי אם אל ספרו של תומס קון שתורגם לעברית תחת הכותרת "מבנה המהפכות המדעיות" – אנו מוצאים אצלו הגדרות דומות לזו. כפילוסופיה המדעית שלו הוא מתבסס קודם כל על הגישה בניתוח אמנותי, אבל אפסח על כך. מרדכי שלו פירסם לפני 25 שנה מאמר בו ניתח שיר של דליה רביקוביץ. בהקדמה למאמר הוא אומר שאם אנו רוצים להבין את תוכנם ומשמעותן של יצירות ספרותיות, אנחנו חייבים לבחון אותן דרך המבנה שלהן; כלומר, דרך צורתן, כי המבנה – הצורה – מבטא את התכנים.

אם נקבל גישה זו, הרי שצורה של מערך יישובי איננה החזות היפה או הבלתי יפה. אנו קוראים "יפה" לצורה הרצויה לנו והגורמת לנו הנאה וסיפוק, אם כי המראה הנאה מצוין מבנה מסויים המתבטא בשפה העברית וגם בשפות אחרות. יפה איננו יפה לעין בלבד. יפה זה טוב, הולם, נכון. דבר יכול להיות יפה למאכל, יפה למראה; אומרים על אשה שהיא יפת מראה. המושגים של נכונות, של איכות ושל יופי קרובים זה לזה ומתחלפים, כך שאם אנחנו יוצרים מערך יישובי נכון מבחינת המושגים שלנו ונכון מבחינת תיפקודית, זה גם יספק את החוש האסתטי שלנו. לכן, כשאני מדבר על צורה, אני מדבר על צורה מוחשית ותכליתית של מבנה המערך היישובי, והמבנה הזה חייב להיות יזום ובנוי לפי עקרונות והשקפות שלנו, ולהיווצר על-ידי מעשה תכנון וביצוע, שאינם אלא יצירת מבנים או מערכות חדשות.

תכנון הוא תמיד מעשה פוליטי, כפי שהוא גם תמיד ערכי. מהנדס צרפתי מצויין, אלפרד רייפוס, אמר כאשר היה מנהל מחלקת העבודות הציבוריות הצרפתית: כל החלטה הנדסית היא החלטה ערכית ומוסרית. כן לבנות גשר, לא לבנות גשר ואיפה לבנות אותו – הרי אלה הם שיקולים ערכיים ואתיים; אין זו שאלה הנדסית בלבד. כך גם כל תכנון.

אני חוזר למערכת החופית. מערכת זו היא עובדה קיימת. אמנם היא לא נחקרה ולא נלמדה, ואף לא הוגדרה, אבל אנחנו רואים אותה בעליל. המערכת הזאת שינתה וביטלה מושגים ישנים. המושגים עיר, כפר, כישובים מבודדים, כמעט אינם קיימים עוד בתוך המערכת הזאת. קיים האזור כולו, בשלמותו, אזור שמשולבים בו כל המרכיבים שהזכרתי לעיל ועוד הרבה אחרים. לכן, כל הגישה שלנו לבחינתו צריכה להיות אחרת מן המקובל.

המערכת החופית המורכבת מאפשרת לנו בחירה חופשית של סוגי מגורים ביישובים ההולמים את רצונו של כל אדם לפי טבעו ונטייתו. אני מציע להגדיר את הישובים לא על-פי המושגים המסורתיים, כי אם על-פי קריטריון אובייקטיבי המבטא את טיבם ומשמעותם, והוא: האוטונומיה של האזור – אותה אוטונומיה שמזלזלים בה בחברה ובמדינה הישראלית, ושנחנו, האזרחים, נאבקים עליה יום יום נגד השלטון והממסד. בישובים שונים קיימת אוטונומיה אישית שונה. בקיבוץ האוטונומיה הקולקטיבית היא מקסימלית. הקיבוץ, כגוף אוטונומי יותר מיישוב עירוני שלידי, ולכן גם קיבוץ מרחביה, למשל, יכול לקיים פעילות עירונית יותר מעפולה. לעומת זאת, בעיר האוטונומיה של הפרט היא המקסימלית, והאוטונומיה הקולקטיבית היא מנימלית. כמה קשה לקבל החלטה בעיר שתביא לשינוי גורלה, תשפיע על צורתה ותעצב את החיים בתוכה. בין הקיבוץ לעיר קיים ספקטרום של ישובים מסוגים אחרים, שהאוטונומיה בהם שונה בדרגתה. אני סבור שיש בכך ערובה לאיכות החיים הנובעת מחופש הבחירה והשימוש בספקטרום זה. עד כה לא השכלנו להשתמש בו, אך ההברלים האידיאולוגיים בין הישובים השונים לפיהם הגדרנו את יחסינו אליהם הלכו וניטשטשו והם ילכו ויטושטשו גם להבא, והישובים יהיו פשוט ישובים בעלי מבנה פיסי וחברתי שונה, ומשום כך יהיו גם שונים באופים.

המערכת החופית המורכבת והמשולבת מאפשרת תפקוד אזורי ולא מקומי בלבד. תפקוד מקומי תמיד יהיה קיים, אבל גם חופש התנועה והיוממות יהיו קיימים, ויש לדאוג להם ולעודד אותם. יש להגביר את החליפין במערכת כדי להגדיל את פתיחותה. מערכת פתוחה היא מערכת שבה מידת החליפין הפנימיים או החליפין עם הסביבה היא מקסימלית. הגרלת הפתיחות של המערכת חייבת לעודד את החליפין, כלומר את הפעילויות השונות למיניהן. עד כה לא ידענו לעודד את החליפין במערכת החופית ולהקנות לה מבנה וצורה. למעשה, עיכבנו את התפתחותה ובכך גרמנו לפיגור של עשרים שנה, אם לא יותר מזה. לא פיתחנו את התחבורה ואת התקשורת, שהם ערוכה לפעולה אזורית משולבת ונמרצת. אני נזכר בנאום של קאסטרו ששמעתי בקונגרס בינלאומי של ארכיטקטים שהתקיים בקובה בשנת 1963. קאסטרו אמר, בין השאר, שהשימוש בטלפון, גם לשיחות בינעירוניות, יהיה חופשי וחינם כדי להאיץ את פיתוח הארץ והפעילות בתוכה. מטופקני אם הם ביצעו את זה, אבל עצם התפיסה היתה מעניינת. אנו מפגרים גם בתקשורת וגם בתחבורה. מזמן היתה צריכה להיות קיימת אצלנו תחבורה נמרצת מאד, זולה, מהירה ונוחה; תחבורה המונית ולא תחבורה ברכב. זה לא היה מבטל את הצורך ברכב, אבל היה מונע בהרבה את העומסים הבלתי נסבלים על הכבישים, שאין להם פתרון אלא בהתקנת תחבורה המונית.

לא הזכרתי את המבנה של המערך היישובי הארצי כולו. אם לאורך שפלת החוף הלכה ונוצרה המערכת הרצופה, המשולבת והעצומה המשתרעת כיום מנהריה ועד אשקלון, לעתיד אני כולל בה את רצועת עזה ואולי גם את המשכה לאורך חופי סיני. אני סבור שהיא הולכת ומתהווה גם בלבנון ובסוריה. נראה לי כי רצועות אלה עשויות להתקשר ביניהן, אבל מוטב לא להגרר לתחזיות המבוססות על אנאלוגיות בלבד.

המערכת החופית שלנו איננה כל המערכת הארצית. על גב ההר יש ערים דיסקרטיות הקיימות במובדד מסיבות טופוגרפיות. הטופוגרפיה איננה מאפשרת התפשטות עירונית רצופה, והערים נשארות מבודדות ודיסקרטיות. יוצא מכלל זה האזור המשתרע מרמאללה ועד אחרי בית לחם. זאת בשל טופוגרפיה שאיפשרה את בינוי הרכס הזה באופן רצוף. מלבד זה יש לאורך הקו הזה ערים מבודדות, ששמרו על מסורות שאינן נשמרות במערכת חדשה ומשולבת כמו המערכת החופית. יש להן יחוד אקלימי, טופוגרפי, נופי, ומסורתי שאין לערים בשפלת החוף. מן הראוי היה לקיים את השוני הזה. קו שלישי עורקי מצפון לדרום הוא הקו שהוצע על-ידי אברהם וכמן. אני מסופק מאד אם אזור זה יכול להיות מערכת יישובית רצופה ובעל משקל, אך כעורק תחבורתי ומבחינת תיירות ונופש ומטעמים אחרים, אין ספק שהוא יכול להיות גורם חשוב. נוסף לכך, שלושת הקווים העיקריים האלה, העוברים מצפון לדרום, חייבים להיות קשורים גם באופן לטרלי, ממערב למזרח, וקווים אלה יקשרו את המערכת החופית לא רק עם פנים הארץ כי גם עם הארצות השכנות. ערי גב ההר הן מעין מתווכות וקשורות עם מה שנמצא ממזרח למדינה – אבל כיום צריך להיות ברור שערים כמו ירושלים, טול-ברם, או שכם אינן קשורות רק לערים שממולן (ירושלים עם תל-אביב ושכם עם נתניה) כי אם הן קשורות למערכת כולה. ירושלים, בגלל קירבתה ובגלל התחבורה ששופרה עד מאד (אם כי לא במידה מספקת), קשורה למערכת כולה ולא רק לתל-אביב. היא קשורה גם לאשדוד, וגם למה שנמצא מצפון לתל-אביב.

חשוב לעבור מן המושג של פיזור האוכלוסיה למושג של מתן מבנה וצורה למערך היישובי הארצי. חשוב לעבור מן המושגים של ערים וישובים מבודדים, שאנחנו דנים בהם ומתכננים אותם כיום, למושגים של אזור משולב – שאותו צריכים לבנות ולתכנן. הערים והישובים צריכים להיות בגדר תוכניות מפורטות בתוך תוכנית המתאר האזורית. כל הגישה שלנו צריכה להשתנות לחלוטין. זה לא ייעשה על סמך הצעות שתוצענה בפורום מצומצם

כזה. אנחנו חייבים ליצור בתוכנו את הכושר לרון בעתיד, להמציא את העתיד; העתיד איננו יורד עלינו כגשם, הוא צריך להיות יזום לפי רצונותינו ומאוויונו. הישוב היהודי בארץ ישראל נוצר על בסיס השקפה מסוימת שהנחתה אותו. אריק כהן הצביע כבר לפני למעלה מ-20 שנה על עובדה זו. כאשר אידאולוגיה הנחתה את המעשה, היה המעשה מתוכנן ומעוצב. ההתיישבות החקלאית היתה אידאולוגית. נוצר הקיבוץ ונוצר המושב, שתי צורות מקוריות, נסיוניות, אך משמעותיות וחשובות עד מאד בתולדות האנושות כולה. כאשר לא היתה אידאולוגיה, כמו בהתיישבות העירונית שלנו, ייבאנו מושגים והרגלים מן העבר ומחו"ל, והשחתנו את הערים שלנו במידה כזאת שכיום קשה לתקן אותן.

ההתיישבות המתנהלת בדור האחרון נעשית על בסיס רגשני, חסר עקרונות תכנונית, ולמעשה - בהערר מוחלט של תכנון טריטוריאלי ואזורי. על כל ראש גבעה הניתנת לתפיסה מוקמות קבוצות בתים ומודבקים להם שמות חסרי פשר כמו "מצפים", "יישובים קהילתיים", "מאחזים" וכיוצא באלה, כמיטב הפיוט. אינני מתנגד ליישובים קטנים ונעדרי פעילות, פה ושם סביב הערים, כמפלט לשואפים לבידוד. אך כיסוי כל הטריטוריה על-ידי יישובים מרומים, חסרי תוכן, פעילות ומשמעות פרט ללינה בנוף הפתוח, משמעה השחתת הארץ, הטבע, הנוף והשחתת החברה הישראלית. זו הפגנה לא רק של בורות בעקרונות ובכללי התכנון, כי אם גם של אטימות לצורה, למערך הגיוני, למבנה חברתי ולתוכן חיים.